

GÁCSI HEDVIG:

A XVII. SZÁZADI ERDÉLYI FŐÚRI PEREGRINÁCIÓS IRODALOM
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIRÓL

Bevezetés

Hazai művelődéstörténetírásunk mindmáig adós a peregrinációs és általában a XVI-XVIII. századi utazási dokumentumok művészettörténeti vonatkozásainak, tanulságainak helyes és igényes értékelésével. Dolgozatunkban ebből a szempontból vizsgáltuk az egyetemjárások történetének egy fejezetét, a XVII. századi erdélyi főúri-nemesi peregrinációk anyagát, a képzőművészeti érzék alakulását figyelve.

Forrásként fölhasználtuk az instrukciókat, naplókat, omniáriumokat és levelezéseket, amelyek Bethlen Péter, Nadányi János, Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Bethlen Mihály és Teleki Pál utazása során keletkeztek.

A dolgozat három részből áll: az első fejezet a XVII. századi utazási emlékek elméleti megalapozottságáról szól, a másodikban az említett dokumentumok műtárgyi vonatkozásai szerepelnek, végül a harmadik fejezetben úgy értékeltük ezeket az adatokat, hogy - a forrásanyagot a kortárs németalföldi festészethez kapcsolódó dokumentumokkal kiegészítve - megpróbáltuk rekonstruálni a kor esztétikai értékrendjét, körvonalazni művészet és művész korabeli szerepét és megítélését, majd ebbe a "rekonstruált" értékrendbe beilleszteni a művészettörténeti vonatkozásokat.

I. Megfontolások a XVII. erdélyi utazási emlékek elméleti

megalapozottságáról

A XVII. század elejére Európa utazási irodalmának, úgy az egyes útleírásokat, mint az utazás elméletét tekintve gazdag öröksége volt. A humanista olvasóközönség számára érdekes olvasmányt nyújtó szövegek antológiákba rendezésétől kezdve, kifejezetten a peregrináció, a világlátás célját elméletileg is megfogalmazó munkáig a "biblioteca peregrinatium" tekintélyes gyűjteménnyé nőtte ki magát. Az utazás művészetté és tudománnyá vált, saját irodalma született /a németek ezt "Apodemik"-nek ill. "Reisekunst"-nak nevezik/. Ebből a gazdag és sokszínű irodalomból különösen nagy hatása volt Magyarországon a legnépszerűbb későreneszansz utazáselméletnek, Justus Lipsius "Epistola de peregrinatione italica" című művének. Olyan jelentős hazai adaptációi születtek, mint Forgách Mihály "Oratio de peregrinatione et eius laudibus"-a és Frölich Dávid munkái /Medulla, Cynosura/.

Ennek a későreneszansz hagyománynak a folytatóját a XVII. században a szakirodalom csupán az 1636-os Zrínyi peregrinációban ill. az ezt követő szintén itáliai katolikus utazásokban látja. A protestáns, főképp erdélyi akadémiai célú peregrinációt, ilyen szempontból érdektelennek és értékelhetetlennek tartja: nincs elméleti megalapozottsága, nem mutathatók ki utazáselméleti szakismeretek.

Tanulmányozva azonban az instrukciókat, amelyeket tulajdonképpen ugyanolyan utazáselméletnek tarthatunk, mint Lipsius "Epistola"-ja vagy Forgách "Oratio"-ja, számos gondolati párhuzamot fedezhetünk fel az említett munkákkal. Kapcsolódásuk, rokonságuk tehát nyilvánvaló. Ugyanakkor világosan fölfedezhető különbségük is. Míg a klasszikus utazáselméletek azt mondják, hogy az utazással lásd a világot, és közben tanulj is, addig

az instrukciók szerzői azt tanácsolják, hogy menj el tanulni és közben lásd a világot. Mindez az egyetemjárás gyakorlati indíttatásából és természetéből következő jellegzetesség. Ugyancsak ebből a gyakorlatias és hasznossági szemléletből következik az, hogy a művészet fölfedezése ezeknek az utazásoknak csak járulékos eleme lehetett. Ugyanakkor a vizsgált szövegemlékek /instrukciók, naplók stb./ adatai arról tanúskodnak, hogy a "Reisekunst"-nak "Kunst" oldalát is fontosnak tartották.

Ez a kettősség jól tükrözi Bethlen Gábor politikai és művelődéspolitikai törekvéseit is. Egyrészt a szervezett peregrináció kialakítását /a fejedelem határozott egyházpolitikai, belpolitikai elképzeléseinek megvalósításához jól képzett értelmiségre volt szüksége, éppen ezért az egyetemjárásnak új, pontosan meghatározott módját alakította ki/, másrészt a XVI. század végi Báthori udvar kultúrájának fölélesztését. Ezek a tényezők adhatták az első impulzusokat utazóink számára a képzőművészet iránti érdeklődéshez.

II. Művészettörténeti vonatkozások az utazási dokumentumokban

Az adatok részletes ismertetése a szűk keretek között lehetetlen vállalkozás. Összefoglalva csak azokat a jellemző adattípusokat soroljuk föl, amelyek vizsgálódási lehetőséget jelentettek számunkra. Elsősorban város- és épületleírások szerepelnek, ill. azoknak a képgyűjteményeknek, magánmúzeumoknak és festőműhelyeknek a megörökítése, amelyeket fölkerestek utazóink.

III. Művészeti érzék és esztétikai ízlés alakulása az utazási dokumentumokban

A műtárgyi vonatkozásokat áttekintve azt vizsgáltuk, mennyiben tükrözik az adatok mindazt, amit képzőművészetként érzékelhettek az utazók, ill., hogy miként adtak erről számot.

Először figyelmeztetünk arra; téves az a kiindulópont, amely egy bizonyos kor művészetszemléletét és esztétikai, izlésbeli színvonalát egy későbbi kor értékrendje alapján ítéli meg. Ugyanígy hiábavalóság olyan ismereteket számonkérni, amelyek nem elemei a kor műveltségének. Csakis ilyen értelmezésből született meg az alábbi, egyértelműen elítélő vélemény a XVII. század művészet iránti érdeklődéséről: "...a műalkotás /.../ rendszerint a raritással, a kuriózzummal keveredik, s ritkán beszélhetünk az igazi műérték felismeréséről, még ritkább az izlésen alapuló különbségtéves. Raritás vagy műtárgy leírásában egyazon sztereotípiák keverednek, az értékmérő pedig a vulgárisan értett valóság-hűség, illetve az anyagi érték: ez és ez azért szép, azért értékes, mert ennyit és ennyit ér pénzben kifejezve/.../ A műtárgyleírásokban hiányzik az esztétikai érték és a szerzőség tudata, az alkotót akkor sem nevezik meg, ha ismerik."
/Kovács Sándor Iván/

Vizsgálódásunkban azonban abból kell kiindulnunk, hogy az utazási dokumentumokból a kor értékrendje rekonstruálható, így az adatok más megvilágításba kerülnek, másképpen értékelhetők. Úgy kell értelmeznünk ezeket, mint a kor esztétikai értékeinek, izlésének közvetítőit számunkra.

A raritásgyűjteményeket illetően feltételezhetjük, hogy létrehozóik /fejedelmek, tudós professzorok / értékesnek és szépnek találtak minden olyan tárgyat, amelyet kiállítottak egy-egy ilyen kunstkammerben vagy házi múzeumban. És ha az erdélyi utazók mindezt hálás közönségként megcsodálták, sőt ha

ilyen példák ösztönző hatására saját ritkaság- vagy régiséggyűjtemény felállításába fogtak, ez nem műveletlenségüket jelenti. Egyszerűen lépést tartottak a kor divatjával, izlésével.

A peregrinációk nyomán éppen a XVII. század végére tehető a "múzeumi gondolat születése" Erdélyben, európai mintára a főúri palotákban fokozatosan kialakultak a "ritkaságok házai", a professzori lakások dolgozószobáiban pedig a "múzeumok".

A másik pregnáns kérdésről, a szerzőség tudatról ill. művészet és művész korabeli szerepéről és megítéléséről tanulságos volt néhány, a németalföldi festészethez kapcsolódó forrást tanulmányoznunk. Ezek részletes ismertetésére ismételten nem vállalkozhatunk, de röviden vázoljuk vizsgálódásunk eredményeit. A dokumentumokból kitűnik, hogy a festészetnek funkcionális szerepe volt a korban. A festők nem a művészetért alkottak, munkáik bár mások környezetének szépítésére és gyönyörködtetésére születtek, ezt ugyanolyan szolgáltatásnak tekintették, mint bármelyik más cén termékeit, művész és közönség kapcsolata pusztán üzleti jellegű volt. A kép témáját, nagyságát a megrendelő izlése diktálta, értékét pedig az határozta meg, hogy mennyi munka van benne, milyen a kivitele, illetve, hogy mennyire hasonlít valóságos modelljéhez amit ábrázol. A "szerző" személye gyakran háttérben marad, a vásárlónak nem fontos ki készítette a képet, csupán számára elfogadható legyen. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy utazóink is megcsodálták a ritkasággyűjtemények szép és "artificiosus" képeit, de a szerző nevét nem jegyezték föl; legtöbbször azok sem tudták ezt, akik kiállították saját múzeumukba.

Végezetül a peregrinációknak egy más szempontból fontos művészettörténeti vonatkozásáról szólunk. Néhány, az erdélyi

reneszánsz anyagi kultúrájával foglalkozó tanulmány megemlíti, hogy a kastélyokat, polgárnázakat díszítő kárpitok, szőnyegek, ötvöstárgyak nagyrészt külföldről, Nyugat-Európából származtak, "szállítói" pedig sok esetben peregrinusok voltak. Ennek azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert néhány hazahozott könyv és ötvöstárgy díszítése megjelenik másutt is, bekeverül a hagyományos motívumkincsbe.

Célkitűzésünk a XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásainak, tanulságainak értékelése volt. Megpróbáltuk ezt úgy teljesíteni, hogy a művészet iránti érdeklődésnek minél több összetevőjét feltárjuk. Vázoltuk azt a szellemi-kulturális környezetet, amely az első impulzusokat adhatta az utazóknak, ill. azt a környezetet, ahol újabb művészeti hatások érték őket. Ezek szolgáltak háttérként anhoz, hogy a peregrinációs dokumentumok művészettörténeti vonatkozásait megfelelően értékelhessük. Vizsgálódásunk során nem foglalkozhattunk minden kérdéssel részletesen, sőt ki is maradtak bizonyos problémák /pl. a felekezeti elfogultságnak, mint a képzőművészet iránti érdeklődés egyik lehetséges tényezőjének vizsgálata/. Mindezek talán a dolgozat kibővített változatában helyet kaphatnak.